

Wincenty Myszor, Marek Starowieyski, Emil Stanula, Stanisław Kalinkowski

Biuletyn patrystyczny

Collectanea Theologica 51/1, 137-148

1981

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BIULETYN PATRYSTYCZNY

Zawartość: I. PUBLIKACJE. 1. Gnostycyzm w badaniach naszych sąsiadów. — 2. Publikacje opactwa Bellefontaine dotyczące duchowości wschodniej. — 3. Przekłady apoftegmatów. — 4. Orygenes w języku polskim. II. SPRAWOZDANIA I KOMUNIKATY. 1. VIII Międzynarodowa Konferencja Studiów Patrystycznych, Oxford, 3—8 września 1979 r. — 2. Kolokwium bazylikańskie w Chevetogne, 28—31 sierpnia 1979 r. — 3. Sympozjum patrystyczne w Białymstoku, 20 marca 1980 r.*

I. PUBLIKACJE

1. Gnostycyzm w badaniach naszych sąsiadów

Pragniemy omówić dwie publikacje związane z tematyką gnostycyzmu. Ukazały się one w 1979 r., jedna w NRD, druga w ZSRR. Niemieckie prace nad gnostycyzmem, prowadzone już od lat, wiążą się stale z grupą berlińskich badaczy skupionych wokół prof. H. M. Schenkego. W ZSRR badania nad gnostycyzmem zaczynają interesować coraz szersze grono, nie tylko orientalistów, ale również badaczy początków chrześcijaństwa.

W dniach od 25 do 27 listopada 1976 r. odbyła się na Uniwersytecie Marcina Lutra w Halle konferencja poświęcona antropologii w gnostycyzmie i manicheizmie. W r. 1979 nakładem tego uniwersytetu ukazały się niektóre referaty wygłoszone w czasie tej konferencji. Chodzi o *Studien zum Menschenbild in Gnosis und Manichäismus*, Halle 1979, s. 296. Wydawca, P. Nagel, zaznacza, że było to zebranie o charakterze międzynarodowym. Jak wynika z publikacji, poza trzema badaczami z Czechosłowacji referaty wygłaszali uczeni niemieccy. Zbiór artykułów rozpoczyna praca I. Irmschera poświęcona zagadnieniu człowieka w świetle nauki o starożytności (*Erwägungen zum Menschenbildbegriff in der Altertumwissenschaft*, s. 11—17). Ujęcie socjologiczne gnozy przedstawia K. Rudolph (*Zur Soziologie, soziologischen „Verortung“ und Rolle der Gnosis in der Spätantike*, s. 19—29). Tematyką gnostyckiej antropologii zajmują się bezpośrednio: C. Colpe (*Die gnostische Anthropologie zwischen Intellektualismus und Volksfrömmigkeit*, s. 31—44), W. Ullman *Bild- und Menschenbildterminologie in koptisch-gnostischen Texten*, s. 45—54), P. Nagel (*Anatomie des Menschen in gnostischer und manichäischer Sicht*, s. 67—94), D. Kirchner (*Zum Menschenbild in der Epistula Jacobi apocrypha*, s. 139—145), H. M. Schenke (*Der sogenannte Tractatus Tripartitus und die in dem Himmel proizierte gnostische Anthropologie*, s. 147—160), H. G. Bethge (*Anthropologie und Soteriologie im „Zweiten Logos des Grossen Seth“ NHC VII, 2, s. 161—171*), G. Schenke (*Anthropologische Implikationen der Erlösungsvorstellung in der Schrift „Die dreigestaltige Protennoia“ NHC XIII, s. 173—179*). Do tematyki antropologicznej gnostycyzmu nawiązują

* Redaktorem niniejszego biuletynu jest Stanisław Kalinkowski, Warszawa.

również inne referaty. Należy tu wymienić: K. Tröger (*Moral in der Gnosis*, s. 95—106), W. Beltz (*Zur Rolle der Arbeit in den Lehrsystemen der Gnosis*, s. 107—110), G. Bröker (*Lachen als religiöses Motiv in gnostischen Texten*, s. 111—125), P. Pokorny, z Pragi (*Über die sogenannte individuelle Eschatologie in der Gnosis*, s. 127—137). Poza tematyką ściśle antropologiczną, choć niewątpliwie w związku z analizą tekstów gnostycznych, znajduje się artykuł o pojęciu „ślepy” i „niewidzialny”, który przygotował W. P. Funk („Blind” oder „unsichtbar”?, *Bedeutungsstruktur verbaler negativer Adjektive im Koptischen*, s. 55—65).

Zagadnienia ściśle związane z nauką manichejczyków poruszają w swych referatach: W. B. Oerter, z Pragi (*Manichäische Frömmigkeit und Heilserwartung am Beispiel des 16. Thomaspsalms*, s. 181—189) i O. Klima, z Pragi (*Aš-Sahrastāni, Kitāb al-mīlāl wa'n-nihāl*, ed. Cureton, S. 193, Z. 1—3, s. 191—194). Średniowiecznym dualizmem zainteresowali się: M. Loos, z Pragi (*Die Frage der Willensfreiheit im mittelalterlichen Dualismus*, s. 195—210), K. Onasch (*Zur Frage der Hierarchie in der Bogomilenkirche*, s. 211—222) oraz G. Strohmaier (*Eine sabäische Abrahamlegende und Sure 37, 83—93*, s. 223—227). Trzy referaty uczestników konferencji zajmują się polemiką antygnostyczną i antymanichejską. Na te zagadnienia zwrócili uwagę: H. Berthold („Makarios” und seine Hörer. *Methodische Betrachtungen an antignostischer/antimanichäischer Literatur*, s. 229—239), J. Dummer (*Die Gnostiker im Bilde ihrer Gegner*, s. 241—251) oraz H. Goltz (*Antihäretische Konsequenzen: Monismus und Materialismus in der orthodoxen Tradition*, s. 253—274). Indeksy autorów oraz cytowanych tekstów źródłowych zamykają całość.

W ZSRR studia nad gnostycyzmem rozpoczęła M. K. Trofimova, która w 1978 r. opublikowała artykuł wprowadzający z zakresu metodologii badań (*Gnosticism, puti i vozmożnosti jego izučenia — Gnosticism, Ways and Possibilities of its Study*, *Palestinskij Sbornik* 26(1978)107—123). W roku 1979 ukazała się jej praca: *Istoriko-filosofskie voprosy gnosticizma*, Moskwa 1979, s. 216. Obszerne wprowadzenie do rosyjskiego tłumaczenia czterech wybranych utworów gnostycznych z Nag-Hammadi zasługuje na uwagę. Autorka uwzględnia najważniejsze osiągnięcia badaczy zachodnich. Posiłkuje się głównie literaturą protestancką niemiecką i angielską. Zjawisko gnostycyzmu analizuje z punktu widzenia historii i filozofii. Z zagadnień historii szerzej traktuje teorię demitologizacji chrześcijaństwa w ujęciu R. Bulmanna. Jednocześnie przypomina poglądy badaczy radzieckich, zwłaszcza Ranowicza i Wipperera, którzy ujmowali zagadnienie początków chrześcijaństwa w świetle zmian społecznych i ekonomicznych wczesnego cesarstwa rzymskiego. Zgodnie z tą ostatnią teorią gnostycyzm był również jedną z form protestu i walki z ówczesnym społeczeństwem i warunkami ekonomicznymi. To skądinąd interesujące spojrzenie na zagadnienie pochodzenia gnostycyzmu, charakterystyczne dla badaczy marksistowskich, pomija jednak podstawową tendencję gnostycyzmu, tzn. fakt, że był to ruch nie tyle walki ze światem, ile ucieczki od świata.

W ujęciu filozoficznym gnostycyzmu autorka skłania się ku rozwiązaniom w duchu badań „światowej historii gnozy”, to znaczy traktuje gnozę jako zjawisko powszechne, ogólnoludzkie, oderwane od konkretnych form historycznych II wieku. Wnioski z tego rodzaju analizy pozwalają jej porównać gnozę z niektórymi kierunkami filozofii współczesnej, zwłaszcza z egzystencjalizmem.

Wybór tekstów oparto na kryterium możliwie najbliższych związków gnostycyzmu z chrześcijaństwem. Z tej racji książka oferuje tłumaczenie tekstów z II kodeksu z Nag-Hammadi. Są to: *Ewangelia Tomasza* (s. 160—170) — wstęp do tej Ewangelii (s. 59—98) uwzględnia tradycję synoptyczną oraz analizuje szczegółowo logiony 36, 67 i 68; podobnie tłumaczenie *Ewangelii Filipa* (s. 170—188) poprzedza obszerny wstęp (s. 99—109); tłumaczenie

Egzegezy o duszy (s. 188—193) ze wstępem (na s. 110—121) oraz *Księgi Tomasza* (s. 193—198) ze wstępem (na s. 122—140) zamykają tę pierwszą i bardzo interesującą publikację o gnostycyzmie w języku rosyjskim. Ujęcie historyczne i filozoficzne gnostycyzmu pomija jednak jeden podstawowy aspekt gnozy, a mianowicie, że był to prąd religijny. Bez tego nie można zrozumieć związków gnozy z chrześcijaństwem.

ks. Wincenty Myszor, Warszawa

2. Publikacje opactwa Bellefontaine dotyczące duchowości wschodniej

Opactwo cystersów Bellefontaine podjęło w r. 1962 wydawanie serii *Vie monastique* (VM), a w 1966 r. zainicjowało drugą serię *Spiritualité orientale* (SO), która zyskała sobie natychmiastowy sukces, tak że większość tomów jest już wyczerpana. Seria składa się z dwu rodzajów dzieł: przekładów tekstów oryginalnych oraz prac autorów współczesnych na tematy związane z duchowością wschodnią. Bardzo często obydwa te typy łączą się, np. wstęp P. Deseille do *Pachomiana Latina* jest swego rodzaju rozprawą. W serii spotykamy omówienia i wydania tekstów zarówno starożytnych (Pachomiusz, Antoni), jak i średniowiecznych (Nil Sorski †1508) oraz współczesnych (Jan z Kronsztadu czy Sylwan). Tu zajmujemy się tylko tekstami dotyczącymi starożytnej ascezy chrześcijańskiej.

Jest rzeczą oczywistą, że wydawcy w pierwszym rzędzie zainteresowali się pisarzami kręgu egipskiego. J. C. Guy wydał przekład serii alfabetycznej apoftegmatów z dodatkiem niektórych powiedzeń jeszcze nie wydanych, 1966, s. 434 (SO 1). Apoftegmatom, tym razem ich przekładowi ormiańskiemu, poświęcony jest tom wybitnego armenisty dom L. Leloir, *Désert et communion*, 1979, s. 406 (SO 26), w którym autor omawia na ich podstawie życie zakonne.

Szczególne miejsce poświęcono św. Antoniemu Pustelnikowi. Wydano więc dwa życiorysy nowożytny i jeden starożytny: krótki i popularny S. N. Devilliers OP, *Antoine le Grand, Père de moines*, 1972, s. 108 (SO 8), oraz podstawową dziś pracę o św. Antonim, choć wydaną po raz pierwszy w r. 1950, L. Bouyer, *La vie de S. Antoine*, 1977, s. XIII+237 (SO 22). Warto przytoczyć słowa wstępu, które od razu ostro stawiają problematykę życiorysu św. Antoniego, do którego podstawowym źródłem jest dzieło św. Atanazego: „W jednej z moich pierwszych prac na temat 'Kościoła ciałem Chrystusa w teologii św. Atanazego' staraliśmy się wykazać, jak dogmat Wcielenia był dla obroncy nicejskiego wyznania wiary ściśle związany z wizją udziału w życiu Bożym, bo Bóg zamierzał rozciągnąć to życie na całą odnowioną ludzkość, w której ciało Jego Syna wcielonego stanie się zasadą odnowy. Wynika stąd, że ideał życia dostosowany do życia Chrystusa w tym cielesnym, które od nas otrzymał, jest nieoddzielny od prawdziwej wiary chrześcijańskiej tak, jak ją rozumie Atanazy. Wedle tej perspektywy ideał monastyczny, którego 'Życie św. Antoniego' jest jakby pierwszym wyrazem syntezy, znajduje się dokładnie na linii teologii św. Atanazego” (s. IX). Trzecim życiorysem był francuski przekład „Żywotu św. Antoniego” św. Atanazego, pióra B. Lavaud, 1979, s. 96 (SO 28), pochodzący z r. 1943 i już kilkakrotnie wydany. Opublikowano również listy św. Antoniego w przekładzie mnichów z opactwa Mont des Cats ze wstępem dom A. Louf, 1976, s. 124 (SO 19). We wstępie omówiono zarówno skomplikowany problem przekazu tych listów, jak i ich naukę ascetyczną.

Z kręgu egipskiego pochodzi żywot św. Synkletyki (IV w.), którego przekład wraz z „Mową duchową do pewnej dziewczyny” wydali O. Bernard i J. Bouvet ze wstępem L. Regnault, 1972, s. 176 (SO 9).

W kręgu monastycyzmu egipskiego pozostają jeszcze dwa tomy: prze-

kład *Pachomiana Latina* dokonany przez mnichów z Solesmes, ze wstępem P. Deseille, 1968, s. 180 (SO 2), oraz tłumaczenie dzieł ascetycznych Iza-jasza dokonane przez H. de Broc, ze wstępem L. Regnault, 1976², s. 324 (SO 7).

Do późnej tradycji monastycznej (VII w.) należy „Drabina” Jana Klimaka, do dziś jedno z podstawowych dzieł ascetycznych chrześcijańskiego Wschodu. Wydano przekład francuski pióra P. Deseille, 1978, s. 392 (SO 24).

Jednym z fundamentalnych tematów ascetycznych Wschodu jest Przemienienie Pańskie, które tak mało miejsca zajmuje w kulturze religijnej Zachodu. Zostało ono omówione w pracy *L'Icone de la Transfiguration* R. de Ferrandy, do której dołączono tłumaczenie homilii na to święto Anasztazego Synaity i Jana Damasceńskiego pióra K. Roze mond i M. Coune, 1978, s. 195 (SO 23).

Podajemy tu spis pozostałych tomów serii *Spiritualité Orientale*, które choć nie dotyczą bezpośrednio starożytności chrześcijańskiej, są jednak z nią związane, ponieważ cała duchowość Wschodu wiąże się ściśle z Ojcami Kościoła. Poza wyżej wspomnianymi wydano więc następujące tomy: I. Hausherr, *Solitude et vie contemplative d'après l'hésychasme*, 1968, s. 90 (SO 3); P. Raffin, *Les rituels orientaux de la profession monastique*, 1969, s. 212 (SO 4); Siluane, *Ecrits*, 1969, s. 87 (SO 5 — Sylwan był chłopem rosyjskim, mnichem na Atos, zmarłym w 1938 r.); J. Serr, O. Clément, *La prière du coeur*, 1977, s. 124 (SO 6bis); Le Pélerin russe, *Trois récits inédits*, s. 118 (SO 10 — Rosjanin żyjący w XIX w.); Seraphim de Sarov, *Vie par I. Gorainoff, L'Entretien avec Motovilov; Instructions Spirituelles*, s. 270 (SO 11 — †1833); T. Colliander, *Le chemin des ascètes*, 1974, s. 110 (SO 12); A. Schmemmann, *Le grand Carême. Ascèse et Liturgie dans l'Eglise Orthodoxe*, 1974, s. 156 (SO 13); O. Clément, B. Bobrinskoy, P. Koppel, *Mmes Behr-Sigel et Lot-Borodine. La douloureuse Joie. Quelques aspects de la prière personnelle de l'Orient chrétien*, 1974, s. 200 (SO 14); G. Drobot, *Icone de Nativité*, 1975, s. 342 (SO 15); A. Schmemmann, O. Clément, *Le mystère pascal*, 1975, s. 93 (SO 16); O. Clément, *Le Christ, Terre des vivants. Le „Corps spirituel”, le sens de la terre*, 1976, s. 174 (SO 17); Higenen Chariton, *L'art de la prière. Anthologie de textes spirituels sur la prière du coeur*, 1976, s. 393 (SO 18); P. Evdokimov, *La Nouveauté de l'esprit. Etudes de spiritualité*, 1977, s. 278 (SO 20); N. Arseniev, V. Lossky, *La paternité, spirituelle en Russie aux XVIIIe et XIXe siècles*, 1977, s. 150 (SO 21); G. Maloney, *La spiritualité de Nil Sorsky, l'hésychasme russe*, 1978, s. 361 (SO 25); Jean de Kronstadt, *Ma vie en Christ*, 1978, s. 214 (SO 27); A. Eltchaniov, *Ecrits spirituels*, 1979, s. 272 (SO 29).

Szereg tomów serii *Spiritualité Orientale* zostało wydanych przy pomocy wspólnoty prawosławnych we Francji. Są to: t. 6bis, 10—18, 20—25, 29. Jak widać z powyższego zestawienia, gros tekstów zawartych w tej serii dotyczy bądź pisarzy starożytności chrześcijańskiej, bądź pisarzy ascetycznych rosyjskich. Dodać należy, że autorzy wstępów czy opracowań to przeważnie prawosławni. Seria ta stanowi więc imprezę ekumeniczną katolicko-prawosławną.

W serii *Vie monastique* wydano dotychczas dwa tomy, które bezpośrednio dotyczą literatury starożytności chrześcijańskiej. A. de Vogüé, wybitny znawca literatury monastycznej, wydawca „Reguły Mistra” (SCH 105—107, 1964—1965), reguły św. Benedykta (SCH 181—186, 1971—1972 + komentarz doktrynalny poza numeracją serii, 1977) oraz innych, mniejszych reguł zakonnych, zebrał szereg artykułów w zbiorze *Autour de S. Benoît*, 1975, s. 158 (VM 4). Zawiera on 7 artykułów, z których sześć interesuje badacza literatury starożytności chrześcijańskiej. Są to: *Les Règles cénobitiques d'Occident* (s. 15—23), *La Règle de S. Benoît* (s. 31—42), *La foi et le monde*

au temps de S. Benoît (s. 45—60), *S. Benoît et son temps. Règles italiennes et Règles provençales au VIe siècle* (s. 63—95), *La communauté et l'abbé dans la Règle de S. Benoît* (s. 99—108), *Les constels évangéliques chez le Maître et S. Benoît* (s. 111—136). Drugim tomem nas interesującym jest zbiór konferencji na temat reguły św. Benedykta P. Braso, *Sentier de vie*, 1974, s. 204 (VM 2).

Natomiast trzy tomy zapowiedziane na rok 1980 dotyczą okresu patrystycznego. L. Verheijen, autor monumentalnego wydania krytycznego „Reguły św. Augustyna” (Paryż 1967), od dłuższego czasu publikował komentarze do tejże reguły w stosunkowo trudno dostępnym piśmie „Augustiniana”. Obecnie mają się one ukazać pod tytułem *Etudes sur la Règle de S. Augustin* (VM 8). Reguły zakonne od IV do VI w. (od Augustyna do Ferreola) mają się ukazać w tejże serii w przekładzie V. Desprez, ze wstępem A. de Vogüé. W końcu tenże A. de Vogüé ma wydać tomik *Saint Benoît et sa Règle. Etudes choisies*.

Pozostałe tomiki tej serii w niewielkim stopniu interesują badacza starożytności chrześcijańskiej. Są to: *Principes de spiritualité monastique selon la tradition cistercienne*, 1962, s. 118 (VM 1); P. Deseille, *Regards sur la tradition monastique*, 1974, s. 230 (VM 3); Fr. François et Fr. Pierre-Yves, *Méditation de l'Écriture et prière des psaumes*, 1975, s. 134 (VM 5); J. Winandy, *Vie érémitique. Essai d'initiation*, 1976, s. 48 (VM 6); J. de Norwich, *Une révélation de l'amour de Dieu*, 1977, s. 178 (VM 7).

Dodać należy, że grupa prawosławnych, na której czele stoi B. Bobrinskoy, rozpoczęła wydawanie „Filokalii”. Ukazał się pierwszy zeszyt: Calliste et Ignace Xanthopoulos, *Centurie spirituelle*, wstęp i przekład J. Touraille, 1979, s. 214.

Oceniając całość inicjatywy opactwa Bellefontaine możemy stwierdzić, że dokonuje ono bardzo wielkiej pracy dla zbliżenia chrześcijaństwu zachodniemu wielkiego dorobku tradycji myśli Wschodu. Francja ze względu na silną intelektualnie grupę prawosławnych, na stare powiązania z Grecją i doskonałą szkołę bizantynistyczną jest miejscem wymarzone dla takiej inicjatywy. Wzmoczony rytm wydawania tomów, który można wyczytać z powyższego spisu i ich powodzenia, jest najlepszym dowodem, że inicjatywa trafiła na grunt podatny.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

3. Przekłady apoftegmatów

W ostatnim biuletynie patrystycznym podano najnowsze przekłady apoftegmatów. Spotkania w Chevetogne i Oxfordzie pozwoliły stwierdzić, jak wielu ludzi zajmuje się tą dziedziną, a osiągnięte dane każą uzupełnić już podane.

● Dwa popularne tomiki apoftegmatów wydała siostra anglikańska Benedykta Ward z klasztoru Wcielenia Fairacres (Oxford)¹. Obydwa tomiki przeznaczone dla szerokiej publiczności są opatrzone tablicami chronologicznymi, słowniczkiem itd.

● Przekład flamandzki O. C. Wagenaar, cystersa z opactwa Westmalle, przekracza ramy zwykłego przekładu². Ukazał się w serii *Monastie-*

¹ *The Saying of the Desert Fathers. The Alphabetical Collection, fere-word of Metropol. Anthony (Bloom)*, London 1975 (Mowbrays); *The Wisdom of the Desert Fathers. The Apophthegmata Patrum. The anonymous series*, Oxford 1975 (Press of the Convent of Incarnation Fairacres).

² *Vaderspreuken I—V (Monastieke Cahiers 10—14)*, Westmalle, ostatni tom: 1979, s. 238+258+216+201+321.

ke *Cahiers*, w której już wydano szereg interesujących przekładów autorów przeważnie średniowiecznych na małej poligrafii. Przekład nie ogranicza się do wydanych tekstów, ale opiera się także na zawartych w rękopisach (np. Coisl. 126, Sin. 448), omówionych w sygnalizowanej w poprzednim biuletynie pracy Guy. Dzięki łaskawości autora fotokopie przepisane przez niego tekstu greckiego są w posiadaniu niżej podpisanego i będą mogły być wykorzystane w przygotowanym dla *Pism Starochrześcijańskich Pisarzy* polskim przekładzie apoftegmatów. Tom zawiera doskonałą bibliografię.

● Inny charakter przedstawia przekład francuski cystersa z opactwa Notre Dame des Dombes, O. E. Goutagny, *La voie royale du désert*, wydana w tymże opactwie w 1979, s. 318, formatu 4° na małej poligrafii, ale z licznymi ilustracjami. Dzieło jest niedostępne w wolnej sprzedaży. Jest to wybór apoftegmatów wykorzystujący oficje francuskie tłumaczenie Guy, Regnault i Leloir, które autor komentuje tekstami monastycznymi tak starożytnymi, jak i średniowiecznymi, często podając historię i rozwój jakiegoś pojęcia. Całość, choć posiada doskonale zestawioną bibliografię ogólną o apoftegmatach oraz bibliografię do poszczególnych tematów wraz z indeksami i jest opracowana z rygorami naukowymi lokalizując np. dokładnie podane liczne teksty, przeznaczona jest nie do badań naukowych, lecz do czytania duchownego. Stąd też podział na trzy części: *Fuge, Tace, Quiesce*. Biorąc pod uwagę ogrom zgromadzonego materiału, zastosowanie zarówno praktyczne, jak i teoretyczne, należałoby się zastanowić, czy książka nie nadawałaby się do przekładu na język polski.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

4. Orygenes w języku polskim

Są ludzie, których urzędowo z różnych względów się potępia, ale od ich autorytetu i wielkości nie sposób się oderwać. Do takich należą Orygenes i Tertulian. Chrześcijaństwo Wschodu żyje po dzień dzisiejszy duchem Orygenes, Zachód natomiast niewiele oddalił się od sposobu myślenia Tertuliana. Jeden i drugi uchodzili za podejrzanych, mimo iż nie dopuścili się błędów większych niż powszechnie szanowani wielcy pisarze okresu patrystycznego.

Podobnie rzecz się ma z pewnymi dziełami literatury patrystycznej. Pisma egzegetyczne okresu patrystycznego zajmują dwie trzecie całej spuścizny literackiej Ojców Kościoła. Pomimo to nie cieszą się one większym zainteresowaniem. Dla usprawiedliwienia braku zainteresowania głosi się pogląd, że egzegeza patrystyczna zdezaktualizowała się z powodu przerostu elementów subiektywnych, przygodnych, alegorycznych, że zostało w niej wyciśnięte zbyt mocne piętno czasu. Ojcem tej egzegezy jest Orygenes. Współcześni bibliści odcinając się od niego wolą być duchowymi spadkobiercami św. Hieronima i rozwijać dziedzictwo mistrzów szkoły antiocheńskiej, którzy oficjalnie nie chcieli znać Orygenes, jednak w swoich pracach nad Pismem Świętym przepisywali całe fragmenty jego komentarzy, względnie wykorzystywali bardziej lub mniej świadomie jego dzieło egzegetyczne.

W ostatnich dziesiątkach lat obserwuje się powolne przewyciężanie uprzedzeń do egzegezy patrystycznej, a tym samym do jej ojca, Orygenes. Przyczyniły się do tego niewątpliwie badania H. de Lubac, J. Daniélou, P. H. Crouzel i innych. Zaczyna się mówić, że wspomniane uprzedzenia wyrosły z powtarzania twierdzeń oderwanych od lektury egzegetycznych pism Ojców Kościoła. Był to podobny sposób postępowania do tego jaki dostrzega się począwszy od IV w. w stosunku do Orygenes. Jego pisma przestano czytać, ponieważ były podejrzane, były zaś, podejrzane, ponieważ ich nie czytano.

Dla przewyciężenia tych uprzedzeń w stosunku do niewątpliwie obcej naszej mentalności egzegetycznej literatury Ojców Kościoła H. de Lubacki J. Daniélo u rozpoczął w r. 1942 dwujęzyczną serię wydawniczą *Sources Chrétiennes*, w której każdy tom, zawierający krytyczne wydanie tekstu oryginalnego i jego tłumaczenie francuskie, zaopatrywali we wstępy i bogaty komentarz, dzięki któremu czytelnik łatwo mógł z jednej strony przełamać „obcość” ducha ludzi starożytnych, z drugiej zaś strony uczestniczyć w głębi myśli i realizmie przeżywania historii zbawienia przez Ojców Kościoła. Kierowana dziś przez C. Mondésert seria wydawnicza opublikowała do tej pory około 270 tomów, wśród nich 21 poświęconych spuściznie literackiej Orygenesa. W większości są to pisma egzegetyczne: komentarz do ewangelii św. Mateusza (t. 162), komentarz do ewangelii św. Łukasza (t. 87), komentarz do ewangelii św. Jana (t. 120, 157, 222), dalej homilie do Starego Testamentu: ks. Rodzaju (t. 7), Wyjścia (t. 16), Liczb (t. 29), Jozuego (t. 71), Pieśni nad Pieśniami (t. 37), prorocтва Jeremiasza (t. 232, 238). W tejże serii ukazały się pisma o charakterze podstawowym z punktu widzenia teologicznego: *O zasadach* (t. 252, 253), *Przeciw Celsusowi* (t. 123, 136, 147, 150, 227), dalej dziełko małe, ale świadczące o autorytecie Orygenesa, skoro w różnych trudnościach teologicznych biskupi szukali u niego pomocy: *Dyskusja z Heraklidesem* (t. 67), wreszcie antologia sporządzona z jego pism w IV w., słynna *Filokalia* (t. 226).

Już pierwsze tomy *Sources Chrétiennes* przyczyniły się w dużym stopniu do ożywienia zainteresowania myślą egzegetyczną i teologiczną Ojców Kościoła w całym świecie. Prawie bezpośredni kontakt — dla wielu dostępny tylko przekład — z pismami patrystycznymi zmodyfikował negatywny pogląd na patrystyczną egzegezę, szczególnie przekreślił sąd, że alegoryzm i symbolizm zawsze łączy się z subiektywizmem i dowolnością. Na podstawie lektury wydawanych pism okazywało się, że w patrystycznej egzegezie nie można przeciwstawiać alegorii i typologii (por. H. Crouzel, *La distinction de la „typologie” et de l’ „allégorie”*, BLE 65, 1964, 161—174) oraz że alegoria-typologia Ojców Kościoła posiada zupełnie inne znaczenie niż u interpretatorów mitów czy u współczesnych biblistów. Nie negując upodobania Ojców Kościoła do symbolizmu i alegoryzmu, wyrosłego z ducha czasu, pisma wydawane w *Sources Chrétiennes* stopniowo usuwały również uprzedzenia względem samego Orygenesa.

W ślad za francuską serią wydawniczą dzieł Ojców Kościoła poszły wydawnictwa w innych krajach: w RFN (*Bibliothek der griechischen Literatur*, od r. 1971), w Angli (*Oxford Early Christian Texts*, od r. 1971), w Polsce (Instytut Wydawniczy Pax, od r. 1950). Na szczególną uwagę zasługuje seria wydawnicza przekładów literatury patrystycznej Akademii Teologii Katolickiej zapoczątkowana w r. 1969 pod ogólnym tytułem *Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy* (PSP). Seria ta, wychodząca z założenia ogólnego dostarczenia polskiemu czytelnikowi nie tłumaczonych do tej pory dzieł Ojców Kościoła, opublikowała do r. 1979, a więc w przeciągu dziesięciolecia 23 tomy obejmujące 58 traktatów pisarzy wczesnochrześcijańskich, oraz oddała do druku względnie posiada w przygotowaniu 7 tomów, w których czytelnik znajdzie 12 pism literatury patrystycznej.

W ostatnich tomach serii wydawniczej ATK Orygenes zajmuje szczególne miejsce. Jeśli bowiem do r. 1977 można było czytać w języku polskim tylko jedno, małe dziełko Orygenesa: *Dyskusja z Heraklidesem* (tłum. ks. A. Zająkowski, SThV 5, 1967, z. 2, 129—147 — wstęp; 148—180 — przekład), oraz nieliczne zaledwie fragmenty z różnych pism (ks. M. Michalski, *Antologia literatury partystycznej*, t. I, Warszawa 1975, 360—380; *O pierwszych zasadach*; 380—389; *Komentarz do Ewangelii św. Mateusza*; 389—396; *Dyskusja z Heraklidesem*; 396—414; *Przeciwko Celsusowi*), to od tego roku ukazały się w serii PSP następujące dzieła Aleksandryjczyka: *Przeciw Celsusowi* (PSP t. XVII, z. 1—2, ATK, Warszawa 1977, tłum. St. Kalinkow-

ski, wstęp i oprac. St. Kalinkowski, ks. W. Myszor, ks. E. Stanula) i *O zasadach* (PSP t. XXIII, ATK Warszawa 1979, tłum. St. Kalinkowski, wstęp i oprac. St. Kalinkowski, ks. W. Myszor, ks. E. Stanula); w najbliższym czasie ukażą się dalsze tomy, które udostępnią polskiemu czytelnikowi: *Komentarz do Ewangelii św. Jana* (tłum. St. Kalinkowski, wstęp ks. E. Stanula), *Homilie o Pieśni nad Pieśniami* (tłum. St. Kalinkowski, wstęp ks. E. Stanula), *Zachęta do męczeństwa* (tłum. St. Kalinkowski, wstęp ks. E. Stanula). W przygotowaniu do druku są *Homilie na temat proroctwa Jeremiasza* (tłum. St. Kalinkowski) i *O modlitwie* (tłum. ks. W. Kania).

Orygenes jest również obecny w serii przekładów literatury patrystycznej Instytutu Wydawniczego Pax. Ta seria w ostatnich latach ożywiła tempo wydawnicze i systematycznie publikuje pozycje pisarzy wczesnochrześcijańskich, ciesząc się dużym zainteresowaniem czytelników. Niedługo bowiem leżały na półkach księgarskich takie dzieła jak: św. Augustyn, *O państwie Bożym* (Warszawa 1977, tłum i oprac. W. Kornatowski); św. Augustyn, *Wyznania* (Warszawa 1978, tłum. Z. Kubiak); Jeremiasz Sozomen, *Historia Kościoła* (Warszawa 1980, tłum. S. Kazikowski, wstęp Z. Zieliński) i przede wszystkim Orygenes, *Filokalia* (Warszawa 1979, tłum., wstęp i oprac. K. Augustyniak). K. Augustyniak przygotowuje również dla IM Pax tłumaczenia Orygenesowego *Komentarza do Ewangelii św. Mateusza*.

Na ile w Polsce wydawane dziś pisma Ojców Kościoła przewycięzają uprzedzenie do literatury patrystycznej, szczególnie zaś do egzegezy Pisma św. oraz jej ojca, Orygenes? Całkowite pominięcie nawet wzmianki o istnieniu *Komentarza do św. Jana i Mateusza* zarówno Orygenes, jak św. Hilarego z Poitiers we współczesnych komentarzach do tych ewangelii (*Ewangelia św. Jana*, wstęp, przekład, komentarz, oprac. ks. L. Stachowiak, Poznań 1975; *Ewangelia św. Mateusza*, wstęp, przekład, komentarz oprac. ks. J. Homerski, Poznań 1979) przy wielostronicowym zestawie bibliografii jest wymowne. Z drugiej strony powstanie nowych serii w „Znaku” i w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim o charakterze duszpasterskim pozostaje w związku z opublikowanymi już tonami pisarzy starochrześcijańskich (*Ojcowie żywi*, t. I, Kraków 1978; t. II, Kraków 1979; w oprac. ks. M. Starowieyskiego; *Starożytne teksty chrześcijańskie*, Lublin 1978; *Antologia listu starochrześcijańskiego*, Lublin 1978 — obydwie tomy powstały pod kierownictwem L. Małunowiczówny). Ponadto szybkie znikanie z półek księgarskich polskich przekładów pozycji patrystycznych pozwala sądzić, że starożytni pisarze chrześcijańscy powracają do życia jako Ojcowie Kościoła i zaczynają „karmić” Polaków „tym, czym sami się karmili” (św. Augustyn, *Kazanie* 329,3).

ks. Emil Stanula CSsR, Warszawa

II. SPRAWOZDANIA I KOMUNIKATY

1. VIII Międzynarodowa Konferencja Studiów Patrystycznych Oxford, 3—8 września 1979 r.

Po raz ósmy zebrali się w Oxfordzie patrologowie z całego, świata na spotkaniu odbywającym się co cztery lata, od 1951 r. poczynając.¹ VIII Konferencja zgromadziła ok. 500 patrologów ze wszystkich krajów. Na konfe-

¹ I Konferencja 24—29.IX.1951 r.

II Konferencja 19—24.IX.1955 — akta: *Studia Patristica* I—II, TU 63—64, Berlin 1957.

III Konferencja 21—26.IX.1959 — akta: *Studia Patristica* III—IV, TU 78—81, Berlin 1961—1962.

rencji panował na ogół język angielski. Anglicy i Amerykanie stanowili grupę wyraźnie największą, angielskim posługiwali się na ogół uczeni holenderscy, chociaż używali również i francuskiego. Drugim językiem kongresu był francuski, używany przez narody kultury romańskiej oraz uczestników innych narodowości. Języki niemiecki, włoski i hiszpański rzadko były używane oficjalnie, choć rozbrzmiewały w kuluarach, jako że przyjechała duża grupa uczonych z RFN, Włoch i Hiszpanii. Układ języków pokazuje zmiany w patologii, jakie zaszły w ostatnim wieku, gdzie dominantę objęli Amerykanie, Anglicy i Francuzi.

Prace konferencji dzieliły się na kilka rodzajów wystąpień: komunikaty w czasie posiedzeń nazwanych *Instrumenta studiorum*, *Communications*, *Master Themes* i *Lectures*.

Rano odbywały się tzw. *Communications* w 11 sekcjach — wygłoszono ich około 350. Teoretycznie *Communication* trwała 12 minut, 5 minut pozostawało na dyskusję, 3 minuty na zmianę uczestników na sali. Ponieważ słuchaczy interesowały różne tematy, co 20 minut odbywała się istna wędrówka ludów od sali do sali wedle planu, jaki każdy mógł sobie ułożyć stosownie do swoich zainteresowań, posługując się znakomicie opracowanym programem. Treść *Communication* stanowiły na ogół wyniki badań prowadzonych przez poszczególnych uczonych, lub też ich wycinek. Przeważały tematy krytyczno-historyczno-filologiczne, z wyraźnym uszczerbkiem dla zagadnień teologicznych, ascetycznych i liturgicznych. Dyskusje z powodu braku czasu bywały na ogół rzadkie i odbywały się zazwyczaj po wykładach, w kuluarach.

Wszyscy Polacy przybyli z Polski — był bowiem i Polak z USA, ks. prof. J. I h n a t o w i c z z University of St. Thomas (Houston) — wygłosili komunikaty: prof. dr Leokadia Małunowiczówna (KUL), *Les acclamations funéraires chrétiennes contenant l'idée de la paix*; ks. dr. Szczepan Pieszczo ch (Gniezno), *Les déterminants de la Christologie de Pélage*, oraz niżej podpisany: *Les problèmes de systematisation et interprétation des évangiles apocryphes*.

Przed południem podawano również od godz. 10.15 do 10.55 pięciominutowe komunikaty na temat *Instrumenta studiorum*, to jest krótkie wiadomości o podjętych pracach. I tak np. 4 września omówiono: publikacje nie wydanych homilii greckich (M. A u b i n e a u), *Biblia Patristica* (A. B e n o i t), instytut łaciny przy Uniwersytecie Salezjańskim (F. B e r g a m e l l i), *Corona Patrum Salesiana* i inne włoskie wydania tekstów (F. B o l g i a n i), bibliografia krytyczna Orygenes (H. C r o u z e l), Dölger-Institut i RAC (E. D a s s m a n n), pseudoepigrafa żydowskie (M. A. D e n i s), CSCO (A. d e H a l l e u x). Komunikaty te wraz z wystawą publikacji patrystycznych przywiezionych przez uczestników dawały obraz tego, co się dzieje w świecie patrystycznym.

Po południu wygłaszano *Master Themes* i *Lectures*. *Master Themes* były to dłuższe wprowadzenia w dyskusję w gronie specjalistów z danej dziedziny. Wprowadzenie i dyskusja trwały zazwyczaj około półtorej godziny, choć mogły być przez przewodniczącego przedłużone. *Master Themes* odby-

IV Konferencja 16—21.IX.1963 — akta: *Studia Patristica* VII—IX, TU 92—94, Berlin 1966.

V Konferencja 18—23.IX.1967 — akta: *Studia Patristica* X—XI, TU 107—108, Berlin 1970—1972.

VI Konferencja 6—11.IX.1971 — akta: *Studia Patristica* XII—XIV, TU 115—117, Berlin 1975—1976.

VII Konferencja 8—13.IX.1975 — akta w przygotowaniu w TU.

Akta VIII Konferencji przygotowane przez Wydawnictwo Pergamon Press (Oxford) są już w druku.

wały się w 13 sekcjach: gnostycyzm, II wiek, Orygenes, Euzebiusz, Ojcowie Kapadoccy, św. Augustyn, chrześcijaństwo i filozofia, chrystologia, krytyka tekstu, egzegeza patrystyczna, Kościół i państwo, ascetyka, liturgia. Dla pokazania, jakie problemy poruszano w *Master Themes* podamy program sekcji egzegezy: J. Doignon, *Versets additionnels du Nouveau Testament chez Hilaire de Poitiers*; R. G. Tanner, *Chrysostom's Exegesis of Romans*; G. Dorival, *Un Commentaire inconnu sur les Psaumes: le Commentaire de Nicétas David*; F. Corsini, *L'Apocalypse chez les Pères des premiers siècles*.

Wieczorem odbywały się *Lectures*: trzy do wyboru przed kolacją i jedna po kolacji. Oto ich tematy: wykład inauguracyjny — R. A. Norris (New York), *The Problem of Human Identity in Patristic Christological Speculation*; następne wykłady: J. Pelikan (Yale), *The Domestication of Dionysius*; K. S. Frank (Freiburg Br.), *Zur Anthropologie der Regula Magistri*; D. E. Groh (Evanston), *Excavations of the Meiron. Excavation Project. A Regional Approach to Late Roman Galilee*; H. Crouzel (Tuluza), *Actualité d'Origène. Les rapports de la foi avec les cultures: Une théologie en recherche*; DPC Hanson (Manchester), *The Transformation of Images in the Trinitarian Theology of the Fourth Century*; A. Mandouze (Sorbona), *Patristique et Liberté. Reflexions sur les Présupposés et les Implications idéologique et scientifique d'un domaine mixte*; E. F. Osborn (Londyn), *Elucidations of Problems as a Method of Patristic Interpretation*; F. Bolgiani (Turyn), *Popular Religion and the Church Fathers*; H. F. D. Sparks (Oxford), *John the Baptist among the Latin Fathers*; J. Rius-Campos (Barcelona), *Die echten Briefe der Märtyrerbischofs Ignatius (Rom., Mg., Tr. und Eph.)*, wiederhergestellt aus den sieben Ignatius-Briefen der Mittleren Rezension; E. R. Hardy (Cambridge), *The further Education of Cyril of Alexandria (412—444). Questions and Problems*; E. P. Meijering (Leiden), *Augustine on Creation, Time and Eternity. An example of Platonic Christianity*; C. Kannengiesser (Paryż), *St. Athanasius of Alexandria. Three Orations against the Arians. A Reappraisal*; E. des Places (Rzym), *Le Pseudo-Denys l'Aréopagite, se précurseurs et sa posterité*; G. C. Stead (Cambridge), *The Concept of Mind and the Concept of God*.

W czasie konferencji odbyło się posiedzenie Association' Internationale d'Etudes Patristiques (A.I.E.P.), na którym dokonano zmian w statucie i dookooptowano członków zarządu.

Ważnym elementem kongresu były osobiste spotkania. Ludzie znający się nawzajem z prac mogli się spotkać, przedyskutować swoje problemy, toteż ciągle trwały wzajemne poszukiwania, kończące się długimi dyskusjami przy posiłkach, na kręžgankach Christ College czy w kwaterach.

Biorąc pod uwagę rangę kongresu liczba tylko trzech uczestników z Polski była stanowczo za mała. Środowisko KUL-u reprezentowała tylko jedna osoba, brakowało reprezentantów Akademii Teologii Katolickiej oraz innych ośrodków. Stąd też udział Polski w Association Internationale d'Etudes Patristiques jest znikomy. Wydaje się, że już teraz należy poszukać przyczyn tego zaniedbania, by za cztery lata sytuacja się nie powtórzyła.

Każdy z uczestników otrzymał pełny program konferencji, który stanowił nieodzowny instrument pracy w czasie konferencji. Zawierał on nie tylko tematy wygłoszonych referatów, ale ponadto adresy wszystkich uczestników i listę tych, którzy zawiadomili o swojej nieobecności na Konferencji. Program ten stanowi przewodnik na 4 lata po świecie patrystycznym. Według niego wydawnictwa rozsyłają prospekty swoich publikacji i katalogi patrystyczne. Program ten został opracowany przez niestrudzoną organizatorkę konferencji patrystycznych Miss E. A. Livingstone, której należą się najserdeczniejsze wyrazy wdzięczności od wszystkich uczestników.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

2. Kolokwium bazylińskie w Chevetogne

W dniach 28 VIII—31 VIII 1979 odbyło się w klasztorze benedyktynów obrządku wschodniego w Chevetogne kolokwium poświęcone św. Bazylemu w ramach roku poświęconego 1500 rocznicy śmierci wielkiego Doktora Kościoła. Termin został wyznaczony w ten sposób, by uczestnicy mogli się udać bezpośrednio z Chevetogne na VIII Konferencję Patrystyczną do Oksfordu, rozpoczynającą się 3 IX. Kolokwium zorganizowali mnisi klasztoru w Chevetogne przy pomocy dom J. Gribomont OSB (z opactwa Clervaux, obecnie w opactwie św. Hieronima w Rzymie). Spotkanie charakteryzował duch ekumeniczny. W grupie około 40 uczestników najwięcej było katolików: biskup z Namur R. Mathen, na terenie którego diecezji znajduje się klasztor w Chevetogne, zakonnicy różnych rodzin zakonnych, a więc benedyktyni, cystersi, dominikanie, siostry zakonne, wśród których grupa ze wspólnoty z Monteveglio koło Bolonii, księża diecezjalni. Z prawosławnych przybył arcybiskup Brukseli Bazyli Krivosheine (wydawca Symeona Nowego Teologa w SCh i autor będącej w druku monografii tego wielkiego pisarza) oraz archimandryta Kallistos Ware, profesor w Oksfordzie. Była też grupa protestantów oraz siostr zakonnych anglikańskich z klasztoru Wcielenia w Fairacres (Oxford) z s. Benedyktą Ward, wybitną specjalistką od św. Anzelma i tłumaczką Apoftegmatów Ojców. Największą grupę stanowili naturalnie Belgowie. Z innych narodowości wymienić należy Anglików, Francuzów, Włochów, Holendrów i Greków, a z Polski był jedynie niżej podpisany.

W czasie kolokwium zostały omówione następujące tematy: dom M. van Parys OSB (przeor z Chevetogne) — *Kościół i życie monastyczne u św. Bazylego*; dom J. Gribomont OSB (Clervaux opactwo św. Hieronima, Rzym) — *Św. Bazyli, mesalianie i monastycyzm „entuzjastyczny”*; dom E. Lanne OSB (Chevetogne) — *Anafora św. Bazylego i wspólnota kościelna*; dom J. Leroy OSB (S. Anselmo, Rzym) — *Św. Bazyli i reforma studytów*; prof. dr. J. Ziziulas (prawosławny, prof. teologii w Glasgow) — *Eklezjologia św. Bazylego*; dom H. Ledoyen OSB (przeor z Maredsous) — *Św. Bazyli w tradycji monastycznej Zachodu*; P. Chanteraîne SJ (prof. wydziału teologicznego w Brukseli) — *Św. Bazyli i środowisko erasmiańskie i reformatorów*; prof. dr D. J. Thomson (anglikanin, Antwerpia) — *Dziedzictwo bazylińskie na Rusi Kijowskiej*.

Referaty te są drukowane w kolejnych numerach czasopisma „Irenikon”, wydawanego przez klasztor w Chevetogne, nie ma więc potrzeby, je tu streszczać.

Podkreślić należy jedyną w swoim rodzaju atmosferę tego kolokwium, odbywającego się w niewielkiej grupie ludzi, którzy po większej części się znają. Choć dyskusje bywały bardzo ożywione, toczyły się w atmosferze domowej, przyjacielskiej oraz wspólnego poszukiwania i modlitwy. W czasie tercji Pismo Święte komentowali kolejno katolik, protestant i prawosławny, a niesporom w obrządku wschodnim przewodniczył Mons. Bazyli.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

3. Sympozjum patrystyczne w Białymstoku, 20 marca 1980 r.

20 marca 1980 r. z inicjatywy ks. bpa doc. dr hab. Edwarda Ozorowskiego, rektora Arcybiskupiego Wyższego Seminarium Duchownego w Białymstoku, odbyło się tam sympozjum patrystyczne, w którym wzięli udział: administrator apostołski w Białymstoku, ks. bp dr Edward Kisiel, rektor seminarium, ks. bp doc. Edward Ozorowski, profesorowie i alumni seminarium, liczna grupa młodych księży z diecezji oraz zaproszeni prelegenci: ks. dr Emil Stanuła, ks. dr Wincenty Myszor, ks. dr Ka-

zimierz Obrycki i dr Stanisław Kalinkowski z Akademii Teologii Katolickiej oraz ks. dr Marek Starowieyski z Metropolitalnego Wyższego Seminarium Duchownego w Warszawie. Sympozjum otworzył rektor seminarium, po czym wygłoszono prelekcje: St. Kalinkowski przedstawił referat pt. *Apologia starochrześcijańska*, w którym omówił genezę i rozwój apologii chrześcijańskiej od II do V wieku na podstawie trzech dzieł: *Prośby za chrześcijanami* Atenagorasa z Aten, *Przeciw Celsusowi* Orygenesa i *Leczenia chorób hellenizmu* Teodoretą z Cyru. Ks. K. Obrycki w referacie pt. *Ojcowie Kościoła w wypowiedzi Ojca świętego* omówił list papieża Jana Pawła II *Patres Ecclesiae*, wydany z okazji 1600 rocznicy śmierci św. Bazylego. Ks. W. Myszor w wystąpieniu *Współczesny gnostyk do papieża* zreferował poglądy i uwarunkowania gnostycyzmu w starożytności oraz jego aspekty historyczne i współczesne. Ks. E. Stanuła w referacie zatytułowanym *Po co czytać Stary Testament* ukazał poglądy św. Hilarego z Poitiers na temat wartości lektury Starego Testamentu akcentując ich aktualność w odniesieniu do współczesnych czytań liturgicznych. Ks. M. Starowieyski w prelekcji ilustrowanej zdjęciami przedstawił miejsca i zabytki związane z życiem i działalnością św. Benedykta.

W dyskusji wskazano na wzrost zainteresowania twórczością starożytnych pisarzy chrześcijańskich i jej znaczenie dla studium teologii.

Sympozjum podsumował ks. bp. dr E. Kisiel, który podkreślił żywą aktualność Ojców Kościoła oraz nawiązał do własnych studiów na Wydziale Teologicznym UW uwieńczonych doktoratem na temat pism św. Hilarego z Poitiers.

Stanisław Kalinkowski, Warszawa